

Balázs Géza

Ósotromb, toportyánféreg

Rosszul besorolt állatok

Umberto Eco (1999: 75–76.) elmorfondírozik azon, hogy mi a kacsacsőrű emlős, és miért az a megnevezése: „Ezt a különös szerzetet mintha direkt arra találták volna ki, hogy fügét mutasson bármiféle – akár tudományos, akár népi – osztályozási kísérletnek: átlagos hossza mintegy fél méter, körülbelül két kilót nyom, lapos testét sötétbarna szőrzet borítja, nyaka nincs, van viszont hódfarka; kacsáéra hasonlító csőre felül kékes, alul rózsaszín vagy tarka foltos, nincs fülkagylója, négy lábán öt-öt úszóhártyás, de karomban végződő ujjat találunk; olyan sokat tartózkodik a víz alatt (ott is táplálkozik), hogy joggal vélhetnénk hálnak vagy kételtűnek, a nőstény tojásokat rak, kicsinyeit azonban szoptatja, annak ellenére, hogy emlők nem láthatók a hasán (mellesleg a hím heréi sem látszanak, ugyanis belsőleg helyezkednek el).” Az első ausztrál telepések sem tudtak mit kezdeni vele, vakondnak hitték, elnevezték watermole-nak. Az eset klasszikus példája Marco Polo, aki Szumátra szigetén orrszarvúkat fedez fel. Még nem látott ilyet, ezért az általa már a mondákból ismert állathoz, az egyszarvúhoz (unikornis) hasonlítja, annak is nevezi. Bár hozzáteszi: furcsa egyszarvúak, nem fehérek, nem karcsúak, szőrzetük bivalyra emlékeztet, fejük a vaddisznóra, lábuk az elefántra, szarvuk fekete és vastos, nyelvüket pikkely borítja: „(s)zemre igen ocsmány állatok” (Eco 1999: 75.).

A kis példa azt tükrözi, hogy a világertelmezésnek, világmegragadásnak (a valóság tükrözésének) hányféle útja, lehetősége van, s ráadásul ilyenkor rendszerint a saját, meglévő ismereteinket és módszereinket hozzuk mozgásba, általuk értelmezzük a világot. S szinte mindig ennek foglyai is vagyunk, s a nyelvünk foglyai is, amely tükrözi ezt a bizonytalanságot. A világleírás viszonylagosságának iskolapéldája egyébként már az Udana-gyűjteményben megtalálható, a vakokról és az elefántról szóló tanmesében (idézi: Bencze 1982: 455–456.). Az eredetileg buddhista szövegnek számos keleti (hindi, szufi stb.) változata ismert. Egy tömör példa:

„Volt egyszer egy falu, ahol az emberek mind vakok voltak. Ebben a faluban lakott egy vak király és öt vak bölcs is.

Egy nap egy elefánt érkezett a faluba, nagy zajt csapva, s megállt a főtéren. A falubeliek igen megijedtek az óriási jövevénytől, s kétségbeesetten próbálták kifürkészni kilétét. A király megparancsolta az öt bölcsnek, hogy derítsék fel a betolakodót és tegyenek neki erről jelentést.

Mind az öt bölcs más-más irányból közelítette meg a teremtményt. Az első az elefánt oldalát tapogatva kijelentette, hogy egy óriási mozgó fal érkezett el hozzájuk.

A második a lábát fogta meg és azt állította, hogy nem, az nem fal, hanem egy óriási mozgó fatörzs.

A harmadik megfogva az elefánt farkát kijelentette, hogy nem ért egyet a másik kettő véleményével, mert szerinte egy óriási kígyó jött el a falujukba.

A negyedik, aki a fülét ragadta meg, úgy gondolta, hogy az igazság az, hogy a jövevény egy óriási mozgó levél. Az ötödik, aki az elefánt ormányát találta megfogni, kijelentette, hogy valójában a jövevény nem más, mint egy hosszú, vastag cső.

A vak falu jelképezi azt a spirituális vakságot, amelyben pillanatnyilag az egész világ szenved. Az öt bölcs pedig a különböző vallásokat jelképezi, amelyek a láthatatlan Istent más-más irányból közelítik meg, különböző jellegű tapasztalataik hatására. Vakságunkban azon vitatkozunk, hogy a valóságban milyen Isten, amikor csak EGYETLEN ISTEN LÉTEZIK, amely tulajdonképpen minden létezőben jelen van.¹

Egy másik történelmi példát is felhoz Umberto Eco (1999: 160.), a spanyoloknak amerikai partra érkezése után az aztékokkal való találkozását, s az ismeretlen lények és tárgyak beazonosíthatatlanságából fakadó végzetes tévedést: „A tengerpartra elsőként lesiető aztékok szemtanúi voltak a konkvisztádorok partraszállásának... (A)z őslakók későbbi krónikáiból ismerjük..., hogy több dolog is mérhetetlenül elképesztette őket: a hajók, a spanyolok rettentő és fenséges szakálla, a természetellenesen fehér bőrű, páncélt viselő »földönkívüliek« vasból kovácsolt rémisztű fegyverzete, puskaik, ágyúik, acsargó kutyáik, végezetül pedig a soha nem látott, lovasaikkal félelmetes egységet alkotó szörnyek, a lovak.” Mivel az aztékok még nem láttak lovat, s a szerszámoktól nem tudták megkülönböztetni a lovasat és a lovat, először úgy gondolták, hogy szarvasok nyergében ülnek. Az írrok piktogramos üzenete fennmaradt: az idegenek olyan magas szarvasokat ülnek meg, mint a házak teteje (Eco 1999: 161.).

A kacsacsőrű emlőst és a szarvasnak tűnő lovat azért hozza fel Eco, mert könyvében arra figyelmeztet: a világról alkotott képünk interpretáció eredménye, voltaképpen minden interpretáció. Az ismeretlen jelenségekkel szemben gyakran a „közelítés” (hasonlítás, analógia) módszeréhez folyamodunk, az ismereteinkben már meglévő tartalomhoz igyekszünk illeszteni az újat. Ez a tartalom rendszerint egy nehezen körvonalazható kognitív típus, prototípus, bizonyos jegyek nyalábjá, mely segítséget nyújthat más egyedek/tagok felismeréséhez. Ez leegyszerűsített, sematikus kép, és nagyon becsapós lehet. Emlékezzünk arra, hogy várakozáskor a távolban milyen gyakran véljük szívünk választottját feltűnni, azután közeledve kiderül, nem is ő az. Itt a vágyakozás, várakozás okozza a beelátást. S az a jelenség is erre utal, hogy általában menyire nehéz felidézni a másik arcát. Vagy az, hogy ha valakin valami jellegzetes jegy megváltozik (például a mindig szemüveget viselő leveszi a szemüvegét; valaki kopaszra nyíratja a haját; levágatja a bajuszát stb.), nagyon sok esetben egyáltalán nem ismerjük meg. A másikról alkotott sematikus kép akkor is csapdát állít, ha egy jól ismert kollégát az úszómedencében pillantunk meg: a fején úszósapka és csak az arca látszik ki. Bár ezerszer láttuk, de nem ismerjük meg.

¹ Részlet Robert Najemi *Istenember* c. művéből – <http://lelekemelo.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1117956>

Az érzékelés csapdáit, tévútjait a nyelv is tükrözi. Például a már említett téves névadással megjelölt furcsa állat, a kacsacsőrű emlős. A tojásrakó, csőrös, ausztráliai emlős. Ha belegondolunk, az állatnevek között a magyar nyelvben is számos téves rendszertani példa mutatja a világmegismerési problémákat.

Ilyen például a víziló. A nílusi víziló Afrikában élő, nagyméretű, növényevő emlősfaj. Neve ellenére nem a lovak legközelebbi rokona. Nem is a sertésféléké. Mint Rácz János (2012: 495.) írja: „Tudománytörténeti érdekesség, hogy Ernst Haeckel 1866-ban kiadott törzsfája a vízilovakat a cetek közeli rokonaiként ábrázolja. Máig sem tudni, hogyan jutott erre a (helyes) következtetésre.” Nyelvújítóink is kínban voltak, ezért ósotrombnak nevezték.

Ott van azután az Alföldön nemrégiben még igen gyakori földikutya. Neve teljesen félrevezető. A földikutya ugyanis föld alatt élő, vak, lapos fejű rágcsáló. A földikutyafélék az emlősök osztályába, a rágcsálók rendjébe tartozó család, amelybe 30 faj sorolható. „Nincs a hazai rágcsálóknak még egy csoportja, amely ennyire rejtélyes és félreismert volna” – írja Rácz János (2012: 177.). Annaira félreismertük, hogy kutyának neveztük el. Pedig inkább vakond. De persze az se.

A bölömbika kétszeres, de közismertebb nyelvi félrenevezés. Sejthető, se nem bölény, se nem bika. Hanem madár: sűrű nádasokban élő, jellegzetesen bömbölő hangú, varjú nagyságú madár. Az első megnevező a madárnak egyetlen tulajdonságát, a hangját emelte ki. „A bölömbika nevét a hím bömbölészerű párzási hívóhangjáról kapta, amely gyakran igen messze elhallatszik. Amikor megszólal, azt mondják: »Bőg a láp bikája.«” (Rácz 2012: 102.). A legtöbb népryelvi megnevezése is ugyanilyen rendszertani nonszensz: nádibika, vízibika, bömbölő bika, bőrbömbika...

Gyakori tréfa forrása az ebihal (ebhal) is. Merthogy nem kutya és nem hal, hanem a béka (kétéltű) kopolytús lárvája. Az ebi előtagban az eb rejlik (igaz már a latin előzményében is: umbra canina, tehát a téves besorolás innen fakad) (Rácz 2012: 155.).

S vajon mi a lótetű? Másik (népies) neve: lóbogár vagy lőtücsök. Természetesen nem tetű. De tücsökféle. A Pallas-lexikon még minősíti is: „egyike a legvisszatetszőbb és legkárosabb rovaroknak”.

Nincs kapcsolat a hüllő teknősbéka és a kétéltű béka között. Hacsak az nem, hogy vízben élnek. Persze megmagyarázható: a teknősbéka szó előképe a német Schildkröte (páncél + varangy), tehát vagy tükörfordítás, s akkor már a németek rontották el, vagy azonos (téves) szemlélet. Próbáljuk meg itt is rekonstruálni a névadás pillanatát! Amikor a két állat a saját környezetében tartózkodik, csak a fejük látszik ki a vízből, s ez a részlet részlegesen hasonló.²

És hogyan kapta nevét a sündisznó? Nagyon régi szavunk. Korábban főleg sündisznó. Viszont a mai tudományos szóhasználatban a süllő már egy más család. A sündisznó további nevei is furák: szördisznó, szörmalac, de – hogy tovább bonyolítsuk az ügyet – van süllőkutya, disznóborz neve is (Rácz 2012: 426–427.). Őseink valahogy a disznóhoz kapcsolták... Talán azért, amiért a következőt is!

² Szűcs Gábor (ELTE) ötlete. Egyébként az ő kérdései nyomán született ez az írás is.

Hiszen a tengerimalacnak sincs köze a disznókhöz! Viszont nem mi hasonlítottuk így először, a német Meerschweinchen és az orosz alak tükörfordításával van dolgunk (Rácz 2012: 452.). A tengeri előtag a tengeren túli származásra utal. Persze kell lennie magyarázatnak a malac névre! Talán visító, rőfögő hangjáról, talán arról, hogy korábban Dél-Amerikában a húsáért tartották, mint a malacot (csak nem a sündisznót is?), talán azért, mert táplálékát a földet túrva keresi, mint a disznók, valamint esetleg azért, mert testalkata kissé a malacéhoz hasonlít (Rácz 2012: 452.). Van tehát találgatni való tengerimalac-ügyben: hangja, húsa, mozgása, testalkata... A jelenségre talán használható az antropomorfizmus (emberi formák, emberre jellemző tulajdonságok átvitele más természeti jelenségekre) mintájára alkotott műszó: zoomorfizmus (állati tulajdonság átvitele – istenekre, emberekre, de talán állatokra is).

Mai szemmel nem érthető a toportyánféreg sem. Egyébként aranyakál. A féreg utótag vadállat jelentésű. Az ordít, mint a fába szorult féreg szólás-hasonlatunk sem a köznapi értelemben használt féregre, hanem a toportyánféregre, azaz az aranyakálra vonatkozik. A fa pedig az állatnak felállított csapdára utal (Rácz 2012: 460.).

A rosszul besorolt állatokra példát hozhatunk a gyermeknyelvből is. Tudni való, hogy a gyermeknyelvben számos olyan jelenség van, amely a valamikori nyelvkeletkezés pillanatához vezethet vissza. A gyermekek természetesen elsősorban hangjuk alapján nevezik meg az állatokat, például: miáú – mijáú – nyau (macska), vauvau (kutya), hápháp (kacsa), röfi (disznó, malac), zümike (méh), pipi (csirke, csibe, baromi – és ez megegyezik a hívószavával is, akárcsak a közismert cica). De a gyerekek mondanak ilyesmiket is: zebaló (zebra), gorillamajom (gorilla).³ Érdekes mai gyermeknyelvi adat a légszarvas (rénszarvas is).⁴ Emberi létünk titka, hogy minden tudás korábbi tudásból fakad, ezért folyamatosan hasonlítunk, összevetünk, következtetünk. Néha jól, néha rosszul, de rendszerint nagyon pontatlanul. Az észlelést kulturális utasítások vezérlik. Pre-lingvisztikus jelentésalkotási módszerek bukkannak fel – a gyermeknyelvben is. Ennek maradványai, zárványai ezek a furcsa állatnevek, amelyek kirívóan elütnek a száraz, tudományos rendszertani nevektől. A kacsacsőrű emlős története – mint Eco (1999: 312.) írja – hosszas egyezkedés eredménye. Magán viseli kulturális fejlődésünket. És talán azért szépek, kedvesek ezek a nevek, mert ember voltunkra figyelmeztetnek.

És ne feledjük, hogy minden földi tapasztalatunk nézőpont, beállítási kérdése. Ahogy a korábban már ismertetett keleti mese egy újabb, verses változata tanítja:

John Godfrey Saxe: *A vakok és az elefánt*, hindu mese

Volt egyszer hat hindusztáni, / Tudásszomjtól égtek, / S elefántnézőbe mentek / (Hat vak: ez a lényeg), / Hogy megtudják, mit szeretnének, / Majd ha odaérnek. // Meg is botlott az Első, s az / Elefántnak esve, / Széles, izmos oldalának, / Ordítani kezdte: / „Istenem! Mint egy fal, olyan / Az Elefánt teste!” // A második felkiáltott / Az agyart babrálva: / „Nicsak! Ívelt, sima, éles, / Még a

³ Néhány példa Sütőné Seres Adrienn *Kismamaszlang* című szakdolgozatából

⁴ Egerszegi Anna: *Az etimologizálás jelenségének vizsgálata óvodás korú gyermekek nyelvhasználatában* c. tanulmánya (internet)

vak is látja, / Épp olyan e csodás állat, / Akárcsak egy lándzsa!" // A harmadik is odaér, / S épp az ingó-ringó / Ormány akad kezébe, s ő / Nagy merészen így szól: / „No lám”, mond, „az Elefánt / Olyan, mint egy kígyó!” // A negyedik nagy mohón a / Térdét tapogatja. / „Roppant egyszerű a válasz”, / Szól, „Meséink vadja. / Az Elefánt, kétségkívül / olyan, mint egy nagy fa!” // Az ötödik a füléhez / Talált érni, s mondá: / „Még a vaknak is világos / Ez a hasonlóság: / Legyező az Elefánt: nincs // Találóbbr e szónál!” // Ahogyan a hatodik az / Állat felé nyúlkált, / Megragadta az Elefánt / Felé csapó farkát: / „Ah”, rebegte, „az Elefánt / Kötél-szerű nyúlvány!” // Így hát a hat hindusztáni / Perelt csak egymással, / Zajongtak és erősködtek / Konok makacssággal. / S egyik sem ment sokra a kis / Féligazságával. // A tanulság: / Hitvitázókat gyakorta / Háborúzni látok, / Tudatlanul tapodják a / Mesés Elefántot, / S azon veszekszenek, amit / Egyikük sem látott!⁵

Irodalom

Bencze Lóránt, 1982, *A metaforáló állat*, Magyar Nyelvőr, 106: 455–464.

Eco, Umberto, 1999, *Kant és a kacsacsőrű emlős*, Európa, Budapest

RácZ János, 2012, *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája*, Tinta, Budapest

⁵ Az interneten talált vers költője (ahogy írják): nem ismert, nem klasszikus, de nagyon tanulságos és picit mókás. A Loch Ness-i szörny körüli cirkuszt elégette meg a vers szellemes írója. Néhány bántó helyesírási hibát javítottam, de a félreértést nem okozókat meghagytam. Forrás: http://blog.xfree.hu/myblog.tvn?n=ircsike36&pid=27542&blog_cim=A%20vakok%20%E9s%20az%20elef%20

